

VEČ PREŽIHA!

(Razgovor z urednikom Ferdom Kozakom)

Marja Boršnik

»Tovariš urednik, saj gradivo za aprilsko številko Sodobnosti ob italijanski okupaciji le ni do kraja propadlo. Po naključju sem našla svojo študijo o Prežihu.«

»Začudili se boste, da niti številka sama ni propadla! Prav te dni sem namreč povsem nepričakovano našel med papirji še en izvod te lomljene četrte številke. Manjkajo samo tri strani proti koncu petita. Ta številka je med drugim vsebovala tudi črtico Prežihovega Voranca ‚Ajdovo strnišče‘ (pozneje objavljena v Slovenskem zborniku za leto 1945), odlomek iz daljše zgodbe Cirila Kosmača ‚Arnac in Mlakar‘, nadaljevanje daljše študije Borisa Kidriča ‚Lik slovenske inteligence med Prešernom in Levstikom‘, odlomek iz študije tovariša Vojske ‚Obseg bančnih koncernov v Sloveniji in prav tako vašo razpravo ‚Prežihovi prvenci v Domačem prijatelju‘.«

»Napravila sem bila čez to razpravo že križ in na svoj način usodno se mi je zdelo — vsaj doslej —, da je propadla podobno kakor zadnja knjiga izbranega dela Zofke Kvedrove, ki se je v istem času menda prav tako že lomila v tiskarni.«

»Če se prav spominjam, ste to Prežihovo razpravco zajemali iz istega vira.«

»Takrat sem se ukvarjala s študijem Zofke Kvedrove in sem prelistala vsega njenega Domačega prijatelja, da bi odkrila še kaj novega Prežiha. V Zofkini ostalini sva namreč s sourednico Loro Kernčeyo našli tri Prežihove neobjavljene rokopise poleg nekega rokopisa njegovega brata Lojza. Prve tri črtice vse s podpisom Lovro Kuhar, zadnjo podpisano Longin Mevža, pa z Zofkinim pripisom ‚Kuhar Lojze v Kotljah, Koroško‘.«

»Da se je tudi Lojz poskušal s pisateljevanjem, mi ni bilo znano. Ali je kaj prida?«

»Pogodil se je s psevdonimom: neroden kot vsi Longini in sentimentalni kot vse mevže. Tudi Voranc je v prvencih neroden, sentimentalni pa ni. Celó pisavo ima ostrejšo od uglajenjsega brata. Tudi se nikjer pri njem ne javlja pobožnost, ki sili v ospredje pri bratu, usmerjenem v duhovniški poklic. Je pač že od prve pisane besede naprej samorastnik, kar Lojz ni. Zanimiva pa je vsebina te črtice, ki je videti vsaj do neke mere avtobiografska: samomorilne misli mla-

dega fanta, ki se čuti od vseh prezrtega in zasmehovanega, ker so ga starši prekleli in pognali čez prag. To v resničnem življenju po vsej verjetnosti nima opore in vsaj nadaljevanje zgodbe, ko se izkaže, da je bila fantova obtožba materine nezvestobe upravičena in se umirajoča nezakonska mati sama obtoži krivde, je plod fantazije, zanimivo pa bi bilo vedeti, koliko je odnos med nastopajočima bratoma, ki nosita imeni Lojz in Lorenc, resničen, in koliko se je Lojz v materinski ljubezni v resnici utegnil čutiti zapostavljenega za Vorancem.

„Slovo jemljem, ljubi brat,“ govori brezdomi Lojz Lorencu, „a ne morem se ločiti, glej te njive, kjer sva svoj čas skupaj pasla, glej te gozde, kjer sva se skupaj šetala ter iskala ptičja gnezda, in tam pri onem potoku sva si delala mlinčke in lovila ribe, sedaj pa bi se naj kar tako otresel teh spominov; ej, brat, to je težko, ti ne slutiš, kako hudo. Tam zgoraj na onem holmcu, kjer stoji tvoja domačija, moja jo ne smem imenovati, tam sem prvič zagledal zemeljsko sonce, tam sem prvič izgovoril materino ime, jaz tako ljubeznivo, a ona me že tedaj ni marala in me vsakokrat nahrulila in me potisnila proč od sebe, če sem se ji približal in jo hotel prijeti za roko, tam me je slednjič tudi preklela in me sterilila nesrečnega za vse življenje. ... Ti spoštuješ starše kot jaz, ali tebi se godi dobro, ti si prejel blagoslov božji. In sedaj se poslavljam, mislim, da grem naprej, toda zmiraj stojim na istem mestu, noge so mi kakor vklenjene.“ Potem nadaljnje: „Le jedna oseba je bila žalostna, ko ga je videla odhajati, le jedno srce je bilo še za njega in trepetalo. Tam pri staji je stal brat Lorenc in si brisal oči, on edini je njega pomiloval, ker ga je ljubil. Gledal je za odhajajočim ter pomalem začel tudi za njim stopati, kajti slutil je nekaj strašnega...“

»Če ni vsa ta reč enkratno resnična, je pa za oba brata simbolična. Lojz je res odšel za zmerom, ker je bil vklenjen obstal na mestu, Voranc pa se je vklenil na dom, ker je neprestano rastel v svet.«

»Niste mogli bolje povedati. Brez tako tesne povezave z materjo in domačo zemljo bi ne imeli Voranca. Dobili pa smo takšnega, kot se je umetniško razvil, šele potem, ko je prebrodil svet.«

»Sam mi je pravil, če bi ne bil v Parizu, bi nikoli ne bil ustvaril Samorastnikov.«

»Znamenito uredniško dejanje Sodobnosti je, da jih je skoraj v celoti prinesla. Ne bom pozabila, kaj mi je pomenil izid prve novele Boj na požiravniku leta 1935. Največje umetniško razodetje za Cankarjem. Po samorastniški klenosti in zagrizenosti pa več ko Cankar. Nov svet, ustrezajoč novemu pogledu na življenje. Takrat sem zapisala: ...to je eden temeljnih kamnov, na katerih se gradi nova doba v

našem slovstvu. Ta doba nima z neoromantiko in s kakršne koli vrste romantiko nič skupnega, osvobodila se je 'vere staršev', ne drobi se v skepsi, napolnjuje jo nova vera, ki je tako živa in močna, da za pesimizem ni nikjer več prostora. Zdravje in elementarna sila, ki bruhata iz novega doživljanja, oblikujeta tudi novo izraz, diametralno različen od Cankarjevega. Tak stvaren, skop, jeklen izraz srečavamo samo pri Levstiku, tu pa tam pri Aškercu, in zadnje čase še pri kom, ki je povezan s kmetom in z zemljo. Kajti samo nekdo, ki se je od našega ljudstva oddaljil, more trditi, da je naše klavrnosti kriv narodov značaj. Intelligent, ki neprestano diha zatohlo ozračje našega meščanstva [tu neko malenkost popravljam], bo kmalu podvomil v npravstvene in tvorne sile našega organizma. K sreči so se naši največji ljudje rodili na kmetih in se zatekali k ljudstvu in k zemlji, kot da slutijo, kó d bodo črpali moč za svojo tvornost.' (Sodobnost 1940, 231). — Takrat sem v svojem entuziazmu doživljala vse premo, ne protislovno. Marsikak problem skušam reševati danes previdneje in — globlje.«

»Takrat ste gledali, če se ne motim, na Prežihna s perspektive socialističnega realizma, čeprav ste ga vtaknili v ta predalček šele po osvoboditvi (Pregled slovenskega slovstva, 1948, 94).«

»Prav je, da govorite v preteklosti. Danes se mi zdi problem Prežihovega sloga veliko bolj zapleten. Res se zrcali v njegovem delu vera v socialistično prihodnost, ko bo zatirana samorastna setev oplodila vso zemljo in zavladala na njej, vendar je ta vera nakazana le simbolično, ali, da se precizneje izrazim, kolikor je prikazana močnejše v teoriji ko v podobah, ni dovolj umetniško prepričljiva. Rekli boste morda, da Prežih kot realist življenja ni mogel upodabljati drugače, kot ga je srečal v resničnosti. Jaz pa si upam trditi, da Prežih v svojem zrelem delu ni realist, vsaj večji ne kakor Tavčar, ki ga tako radi prištevamo k romantikom. Vsak od obeh nosi svoj svet, ki postaja prepričljiva umetnina šele kot prepesnitev njega samega. Zdaj se pa za oznako tega sloga ne bom prav z nikomer prerekala. Vsaka velika umetnina nastane šele ob križišču vnanjega sveta z notranjim, šele tam, kjer gre življenje skozi človeka. Vzhod pravi temu realizem, zahod romantika, meni pa je v bistvu isto.«

»Primerjate Tavčarja s Prežihom v ideološkem pogledu? Kljub razkolu med obema?«

»Ta je manjši, kot bi človek mislil na pogled, čeprav ga ne zanikam. Kot politika sta si oba diametralno nasprotna, kot umetnika pa sta si precej blizu. Živita pač v različnem času, vsak ljubi svoj košček zemlje in se z enako ljubeznijo zateka k njej in, kar je treba

posebej poudariti, s podobnim humorjem in s podobno veliko dobroto. Kolikor je ta zemlja različna in kolikor so ljudje na njej različni, je različen tudi njun izraz.«

»Torej mislite, da je umetnost pogojena samo po okolju?«

»Še zdavnaj ne. Toda oba se v bistvu čutita kmeta in resnično živita samo kot kmeta. Kolikor sem Tavčarja poprej med Cankarjem in Prežihom preskočila, sem mu napravila krivico — po nastanku najboljšega spada časovno med oba in bi si ga po umetniški ceni Prežihu ne upala zapostavljati. Koliko je vsak od njiju odvisen od okolja? Pojdite v Poljane in v Kotlje in se vživite v različno melodiko govornega ritma: koliko je poljanska počasnejša, mehkejša, bolj zategnjena. Metaforika je pri obeh drastična in predmetna, plod edinstvenih, duhovitih domislic. Kar se metaforičnega bogastva tiče, bi dala prednost Tavčarjevi domišljiji, saj temu prežema celó politične članke v tolikšni meri, da dela užitno najdalgočasnejšo temo, poživljajoč to puščavo zvodenelega liberalizma. Presenetljivejša, čeprav bolj skopa pa je Prežihova metaforika: ‚ta dva junca bosta zdaj nasrala nič koliko pankrtov‘; ‚Vožnik je ‚zaskovikal skozi ustno luknjo‘; ‚kup se manjša, čeprav se zdi, da se je sam peklenšček podelal v kot‘; ‚Karničnikova Meta je ‚izlegla pankrta‘ ...«

»To je tisti Vorančev naturalizem, ki dela njegov jezik tako sočen.«

»In človek bi ne verjel, kako je ta drastični naturalizem lasten Hotuljcem. S kakšno aforistično kratkočo vam tak kmet pol v smehu, pol zares kar stresa svoje originalne naturalistično žgoče domislice. Kdor bo hotel študirati Prežihov slog, bo moral pogruntati sok in barvo zemlje in nemajhni delež njegove svojevrstne žene pri tem.

Je pa v Prežihu še nekaj, česar v njegovem okolju še nisem zasledila: ‚Iz pošastnih senc Karavank se je dvignila grda prikazen z razkrečenimi, smrdljivimi čeljustmi‘ — to je več kot naturalizem, v tej simbolizaciji družbenih krivic se je naturalizem prekotatil v romantično grozotnost. V pošastno grozotnost se razraščajo uničujoči požiravniki, ki se z njimi do onemoglosti bori dihurska žvot, enake nadnaravne dimenzije dobiva mlatilnica, ki Čarnoglave v desetih minutah zgnete, da jim popokajo mrehe in sklepi, vodnjak, iz katerega po petindvajsetmetrskem kopanju — brez betonskega zavarovanja! — privre voda s tolikšno silo, da namah ugonobi gospodarja. Zlasti ta voda je naravnost legendarna. Prodor ji omogoči le vera v predsmrtno napoved očetovo. Do vrhunca stopnjevani heroizem pretrese na koncu v teh zgodbah uničujoča tragedija. Dramatični boj pa ne velja družbenemu redu, marveč prirodi in mehanični civilizaciji. Zlasti prva zgodba buči

kakor težak koral iz podzemeljskih elementov, nagradenih v stoinsotletni tradiciji ljudskega trpljenja in odpora.«

»Prežih je v svoje delo zgnetel rapsodiko številnih ljudskih usod, ki mu jih je posredovala mati s svojim edinstvenim spominom za ljudi in za bolečine domačega kraja. Dvomim, da je ta romantična poteza svojstvena samo Prežihu. Sicer bi bilo pa za vas zanimivo videti njegovo prvo novelo 'Boj na požiravniku', preden je izšla v Sodobnosti. Dobil sem jo, ne da bi bil vedel od kod in od koga. Ko sem jo prebral, sem si bil na jasnem, da imam nenavadno močno napisano zgodbo v rokah. Motilo me je pa, da je bil zreli realizem te, s takšno mogočno šapo ustvarjene celote po nepotrebem pretkan z romantično mitologijo. Po daljšem preudarku sem to mitologijo izločil in Žalik-žene z njo in še vse drugo. Pozneje, ko so bili med Prežihom in med menoj upostavljeni stiki, se je pokazalo, da je bil hud zaradi tega. Pa sva se kmalu sporazumela. Dal mi je prav in mi poslej sploh zaupal redakcijo svojih stvari.«

»Ni mi neznano, koliko ste se prav vi trudili za njegovo besedilo. Škoda, da se prav noben rokopis tega časa ni ohranil, da bi se dalo primerjati, kolikšen je vaš delež pri tem. Brez dvoma je znaten, saj bi se brez tega težko razumel ogromen preskok med Kuharjem prejšnjih desetletij, ko je bil še Črt, Wastl, Ženovec, Kuhar, in med Kuharjem tridesetih let, ko je javnost presenetil z veliko novo izpovedjo Prežihov Voranc.«

»K temle vašim mislim bi tole pripomnil: Moj 'delež', če temu tako pravite, je vendar le formalnega značaja. Pri prirejanju Vorančevih tekstov za tisk je šlo za slovnične zadeve, za pravopisne popravke, za besedni red, za preveč razvlečene dialoge in podobno. Seveda je bilo s tem precej dela in treba je bilo tudi dobro pretehtati, kaj lahko storim, kaj ne. Na ta način sem imel opravka z vsemi Prežihovimi novelami, ki so izšle v Sodobnosti, pa tudi s 'Požganico', z 'Doberdobom', 'Jamnico' in s precejšnjim delom njegovih tako imenovanih 'potopisov'. Kot sem že prej omenil, sem bil pri tem delu, dokler je bil Prežih zunaj, navezan sam nase. Ko se je vrnil, sva se pa že skupaj pomenila, kolikor je bilo potrebno. Moram pa še pristaviti, da se je takrat z vso silo lotil študija slovnice in da je v tem pogledu v razmeroma zelo kratkem času neverjetno napredoval.«

»Dejstvo pa je, da kljub nekaterim pretresljivim črticam iz štiridesetih let tedaj njegova moč že občutljivo pada in da je bil prav v času Sodobnosti na višku. Nihče vam pri tem ne more kratiti zaslug.«

»Dejstvo pa je tudi to, da je bila, kljub vsem mogočim ‚zaslugam‘, vsa ta moč njegova. Jaz sem ji, če se lahko tako reče, samo pomagal do polne veljave.«

»Vaši podatki so mi zelo dragoceni. Prepričana sem, da veste o Prežihu še marsikaj, s čimer bi lahko dopolnili njegovo podobo. Naša dolžnost je, da poskrbimo, da se nič tehtnega ne razgubi. Saj ste sami priča, kako pisana beseda v zasebni lasti propada. Kako od dne do dne propada šele tista, ki ni napisana, ki vse bolj blede samo v spominu! Da rešimo, kar se napisanega in spominskega gradiva o Prežihu še rešiti da, pripravljamo *Prežihov zbornik*, kamor nameravamo sprejeti vse, kar bo količkaj tehtnega. Poleg gradiva pa seveda tudi raznovrstne študije o Prežihu s celotno bibliografijo. Vneto zbiramo tudi slikovni material, pri čemer prednjačijo Korošci, ki z ravnateljem dr. Franom Sušnikom na čelu temeljito proučujejo Prežihovo pokrajino in modele.

K sodelovanju je vabljen prav vsak, ki bi vedel o Prežihu karkoli tehtnega dati (rokopise, pisma) ali povedati. Predvsem pa prosim za spomine in pisma vas, ki imate prav gotovo največ zaslug, da se nam je Prežih ohranil takšen, kakršnega imamo.«

»Pa pripišite te ‚zasluge‘ rajši Kreftu, ki je v Parizu Prežiha pripravil k ponovnemu leposlovnemu pisanju.«

»Vem, da se je Kreft s Prežihom že na prelomu dvajsetih in tridesetih let pogajal za natis Doberdoba. Svoj čas je o njem tudi že nekaj pisal. Obljubil mi je, da bo po svojem spominu pobrskal, kolikor se bo le še dalo. Enako so mi obljubili prispevke tudi drugi kulturniki, ki sem po sreči nanje naletela, saj sistematično nisem utegnila še nikogar vabiti k sodelovanju. Sistematično se je dela lotil samo moj seminar na univerzi, ki si pač zadaja naloge, kakršnih mi stari ne bomo mogli več izvršiti. Kolikor to delo do izida zbornika še ne bo dozorelo, nas to ne bo motilo, saj bo do izida monografije, kakršno zasluži Prežih, potrebnega se precëj napora.«

»Do kdaj pa bi bil dan rok za sodelavca pri tem vašem zborniku?«

»Tiste, ki bi nam lahko nudili novo gradivo zauj, prosim čimprej, da ga lahko v študijah do poletja še upoštevamo. Jeseni gre vse v tisk.«

»Pa mi le niste še povedali, kako ste prišli do študije o Prežihu, ki ste mi jo bili svoj čas napisali.«

»Imam navado, da vsak svoj rokopis po opravljeni lomljeni korekturi koj zaženem v koš. Zato sem po tej razpravi žalovala, kakor žalujemo za pokojniki, ki nam niso več dostopni: ne vidimo več pomanjkljivosti na njih. Zadnjič pa brskam med starimi zaprašenimi

kuvertami, kjer hranim zapiske iz orientalske literature. In kaj se zgodi! Na dan privlečem rokopis z vašim žigom: Sodobnost 27. III. 1941! Kdaj sem že pozabila, da sem ga bila tja kamuflirala pred okupatorjem. Morda sem podobno skrila tudi kasnejše zapiske o Prežihu: svoje intervjuje z njim, ko je zahajal k meni med okupacijo, in intervjuje o njem, ki mi je z njimi postregel njegov pariški znanec pokojni Vito Kraigher. Pa kaj pomaga, spomin je ugasnil in skozi tisoče mojih papirjev se utegne morda preriti šele kak moj literarni pravnik, če bo dovolj sestradan, da bo iskal kobilic po moji puščavi.«

»In kaj menite zdaj o tej svoji razpravi?«

»Morda je trhla kot vsak mrtvec, ki ga izkopljemo iz groba. Nekaj problemov, ki bi bili bistveni, ni dovolj obdelanih. Ker se pa v javnosti in skozi vse te začetniške Prežihove literarne značilnosti in težave doslej še nihče niti toliko ni prerinil, sem vam jo vendarle prinesla. Morda se vam bo zdela vredna natisa prav takšna, kakršno ste bili svoj čas določili za Sodobnost, morda boste sprejeli še nekaj dopolnil; da jo objavite, pa vem, prvič, ker ste že preskusili svojo potrpežljivost z njo, drugič, da še mojim slavističnim tovarišem vzbudite željo po dopolnjevanju, tretjič, da dokažete, kako smo se že svoj čas trudili za Prežihovo podobo, ko nam je šlo še toliko po zlu.

»Bi jo pa kar semle natisnili:«

PREŽIHOVI PRVENCI V DOMAČEM PRIJATELJU

»L o v r o. Vi ste rokodelec, vendar Vaši pisateljski poskusi niso slabejši, kakor mnogi drugih študiranih ljudi. Za tisk seveda niso; saj veste, da je za vsako delo potrebna vaja, dolgotrajno učenje, dar in železna vztrajnost... Uganke bom porabila.«

Ko je Zofka Kvedrova leta 1909 uvrščala to svoje mnenje v decembrsko »uredniško listnico« Domačega prijatelja, očitvidno ni niti slutila, da je ta njen družinski listič že v avgustovi številki prinesel Vorančevega prvenca — črtico Petkov Cenc — pod psevdonimom Ivan Wastl. Da je njen dopisnik Lovro identičen z Ivanom Wastlom in da mu je nevede sama dala — vsaj relativno — legitimacijo za literarno zrelost, je urednica izvedela nemara še istega leta. Kajti že v februarški številki Domačega prijatelja 1910 priobčuje omenjeno uganko (Tajinstveni napis) s psevdonimom: Ivan Wastl, Kotje [!], v naslednji pa pri-
naša z istim imenom njeno značilno rešitev: »Koroškim Slovincem proti pogin«.

Odslej svojih uredniških opazk ne naslavlja več na Lovra, marveč le še na Ivana Wastla. Neki njegov »člančič« se ji ne vidi »pisan dovolj trezno in stvarno« (uredn. list. maja 1910), njegov pijanec se ji zdi »zelo banalno očrtan« (tam, 1. junija 1910).

Kljub temu pa je še isto leto objavila Vorančevo študijo pijanca, od 1909 do 1914 pa skupaj kar pet takih študij, ki so se ji zdele vredne objave prav tako kot njegove študije beračev in vagabundov, čeprav je v javnost pribila: »Beračev imam enkrat zadosti; tistih, ki so pametni in tistih, ki so bebasti; tistih, ki pozimi zmrzujejo, in tistih, ki poletí v potok padejo. Kdor mi kaj pošlje, naj se varuje prevelike zaljubljenosti in pijače. Ljudje pri nas mislijo, da poezija brez petošolske ljubezni in brez vina kar obstati ne more.« (Ured. list. aprila leta 1913.)

V toku šestih let Vorančevega sodelovanja Domači prijatelj ni prinesel niti enega njegovega članka, pač pa sedemnajst črtic, s katerimi se uvršča — sprva pod omenjenim psevdonimov, od leta 1912 pa že pod pravim imenom Lovrenc oziroma Lovro Kuhar — med Zofkine redne sodelavce.*

Lističu ostaja zvest tudi še potem, ko ima že dostop v Ljubljanski Zvon (od leta 1915), in utihne v njem šele z aprilom 1914, leto dni pred njegovo ukinitvijo. Ko je leta 1915 Domači prijatelj obmolknil, je ostal v uredniškem predalu kup še neobjavljenih rokopisov, med njimi tudi trije Vorančevi. Medtem ko je Zofka rokopise manj pomembnih avtorjev povečini požgala (prim. Jutro 27. jun. 1926), je te ohranila, kar dokazuje, kako je Prežiha cenila.

V času, ko ni dokazov, da bi se katerikoli od naših literatov kakorkoli pobrigal za nadarjenega samouka in mu pomagal gladiti naporno literarno pot, ga je Zofka predstavila tudi zagrebškemu občinstvu.

Dne 9. septembra 1912 je prinesel Agramer Tagblatt pod pisateljevim pravim imenom njen nemški prevod Vorančeve pomembne črtice *Aus unserem Leben* (Iz našega življenja, DP 1912, 236—240) s kratkim uvodom. Tu Zofka poudarja, kakšno veselje da ima s svojim lističem; razširjen je med najpreprostejšimi sloji, s katerimi je v zaupnih stikih. Posrečilo se ji je v njem razviti celo vrsto talentov, med katerimi so najzanimivejši samouki. Tako je v tem listu izšlo prvo delce slovenske šivilje, ljubka mlekarica jo zalaga s pesmimi, knjigoveški vajenec in

* V svoji rokopisni avtobiografiji za Peen-klub trdi Prežih, da je sodeloval pri Domačem prijatelju tudi pod psevdonimom Ženove in Ožgan, kar pa ne drži. Pač pa je tu objavil črtico *Noč v koči Andreja Ožgana* (DP 1910, str. 290—295), medtem ko je pod psevdonimom L. Ženove izhajala daljša njegova povest *Med nami v Zarji 1912*.

sin gorenjskega kmeta pa s črticami; »in mlad konjski hlapec s Koroške je skoraj majhen Gorki, čeprav ni nikoli nič drugega bral kakor knjige Mohorjeve družbe. Tega svojevrstnega človeka predstavljam danes čitateljstvu Agramer Tagblattu in, če se kdo zanj zanima ali more kaj zanj storiti, mu rada postrežem s točnejšimi podatki.«

Teh podatkov v Zofkini ostalini žal ni bilo mogoče odkriti — ohranilo se ni v njej niti eno Vorančevo pismo — sicer pa so najbogatejši v pisateljevem delu samem, ki je veren dokument njegovega lastnega življenja pa tudi življenja ljudi, ki je bil ž njimi povezan.

V slovenskem tisku je bila že večkrat z različnih strani izražena želja, da bi radi izvedeli kaj več o življenju tega vsekakor izrednega moža. In prav ta skrivnostna osebna anonimnost nam daje svobodo, govoriti o njem z znanstvenega, literarnozgodovinskega stališča, kot je to drugače možno le o klasikih preteklih generacij. Seveda pa dejstvo, da Prežih zlasti v črticah in novelah iz predvojne dobe povečini pripoveduje v prvi osebi, in to tako prepričevalno in stvarno, da smo tudi pri šibkejših uverjeni, da se je to v resnici zgodilo, še nikakor ne dokazuje, da ni to ali ono le plod njegove domišljije. Zato čaka njegovega biografa še precejšnje delo.

Svoje življenje in okolje opisuje komaj devetnajstletni začetnik tako plastično, da ga podoživljamo v prostorninski drastiki. »Hlev, v katerem stanujem jaz, hlapec Tinč, sedemdesetletni gluhi starec, in petnajst glav goveje živine, je nizka, dolga in neobokana luknja. Po sredi je dolgo jezero črne gnojnice, do kolena globoko, in da moremo hoditi od enega konca do drugega, sva nametala s Tinčnom nekaj hlodov počez in položila povrhu štiri deske, tako, da sežejo od ene do druge. In vsakokrat, kadar grem po tem mostu, nabašem polne coklje gnojnice in potem mi smrdijo noge, da me je sram biti med ljudmi.«

Urednica je bila naturen človek brez predsodkov, takšno neposredno izražanje ji je bilo nadvse všeč in pri Vorancu je našla zanj pripravna tla. Zanimivo bi bilo dognati, koliko je Zofka s kolektivno obravnavo vasi, kakršno ima n. pr. v Hrvatarjih (Izbrano delo III, str. 152—197), neposredna pobudnica Vorančevih oblikovanj vaškega kolektiva, a ker sta si bila oba tudi po značaju močno sorodna, bo vpliv tem težje ugotavljati. Vsekakor pa se je Voranc pri njej veliko učil in naučil. Predvsem upoštevanja vseh, tudi najneznatnejših ljudi, in prepričanja, da ima vsak pravico do lastnega življenja in do svojevrstnega svobodnega razvoja. Ta vserazumevajoči človeški odnos je pri Zofki tako globok, da ne zadeva zgolj ljudi, marveč vsa živa bitja, tudi živali. Podobno je to pri Vorancu. Nobena narurna reč mu ni grda.

Živina stoji visoko v gnoju. »kakor bi pridigala«. S takšno primero noče zasmehovati župnika, le to bi rad poudaril, da mu gnoj in živina ne pomenita nič manj kakor cerkev in pridigar.

»Smili se mi včasih živina, a moj Bog, ko sem pa sam na tistem, čeravno, da se prištevam med ljudi.« Iz takšnega doživetja je desetletja kasneje nastal Jirs in Bavh — simbol naravnih, samoniklih bitij, ki jih krutost človekove nuje po obstanku zmaliči v zdresiran mehanizem:

»Jarem, jarem... Zdaj se začne trpljenje...»

»Mora biti. Le pojdimo...»

»Kakor ljudje...« (Samorastniki, 1940, 55.)

Toda fant je mlad, zdrav, življenja vesel in na svoj način tudi veren, zato le stvarno ugotavlja svoj in vseh hlapcev položaj, ga zaradi večje literarne učinkovitosti tu pa tam v svojem prežihovskem naturalizmu malo pretira, a ga brez vsakega sramu, naravnost s ponosom zagovarja: »Življenje naše je revno, tvrdo je, a pošteno, biti mora naš stan, kralja bi ne bilo, ko bi ne bilo hlapca, in pošten, prislužen je naš kruh.« (Iz našega življenja, DP 1912, 256—240.)

Nehote se spomnimo kasnejših samorastniških zgodb Pot na klop in Odpustki. V obeh je povelečan delavec-poštenjak, ki si ob smrti ni prihranil drugega kot čudovito poštenost in svojevrstnost čiste osebnosti.

Vorančevo prekipevajoče življenje se že od početka sprošča v težkem delu, toda to delo mu je v užitek, pomenja mu najvišjo življenjsko vsebino, zato že v prvi ustvarjalni dobi sam poudarja, da nima namena govoriti »o mladem cvetju, o rožicah, ne o vsakovrstnem ptičjem petju, ampak o vigrednem delu na kmetih in tako naprej«. Mirno ga torej lahko prištevamo med prve, ki so pri nas pričeli oblikovati človeka pri delu, kar je naš dotedanji realizem še skoraj povsem zanemaril.

Toda čeprav se zdi Vrancu oranje v pomladnem jutru »nekaj krasnega«, se mu v svežo navdušenost vendarle vtihotaplja razmišljanje: »Mislim, kako bi veliko bolj z veseljem delal, ko bi oral svojo zemljo, zase sejal, zase žel, sam shranjeval pridelke in skupiček. Delo za drugega človeka ne izda tako, človek ima pomisleke in postane skoro nevoščljiv. No, pa mora že tako biti, gospodar bo ukazoval hlapcu in ne narobe, ali, kakor pravijo: Kdor je bogat, ima vsega zadosti, kdor je pa ubog, pa nima nič. —« (Iz našega življenja, DP 1912, 168—172.)

Koliko se je Prežih kasneje sprostil takšne tipične kmečko-patriarhalne miselnosti? Mar ni Boj na požiravniku apoteoza samoraslosti, kakršna se more izobličiti samo iz skrajnega izčrpanja samega sebe za obstanek na svobodni zemlji, to je, na neodvisnih, lastnih

tleh? Pri Dihurjevi bajti je nastala legenda »o čarobnem, gosposkem življenju« dveh stricev, ki sta šla med rudarje v Mežico. Dihurjeva družina sama pa je rajši z zadnjim sokom svoje moči napajala lastni bedni košček zemlje, čeprav je bilo uradno ugotovljeno, da se osušiti njihova zemlja ne dá in da je škoda slehernega denarja zanjo. Ali ne postaja spričo tega ves krvavi napor starih in mladih Dihurjev za lastno zemljo smešen?

V teku več ko dveh desetletij, ki so minila med gorenjima zgodbama v Domačem prijatelju in v Sodobnosti, se je Prežih prikopal do revolucionarnega spoznanja, da ni potreba, da bi na eni strani ukazovali gospodarji, ki imajo vsega dosti, na drugi pa garali hlapci, ki nimajo nič. Da pa se za premostitev obojih človek vzgoji samo v zvestobi do samega sebe. Ta zvestoba ga bo vzgajala v najpravičnejši odnos do vseh ljudi. Dihurji hočejo biti ljudje, ne hlapci. Zato se tako krčevito drže svoje zemlje, ki jim daje svoj značaj. Zaključek zgodbe, ko tuja roka razdre osirotelo Dihurjevo gnezdo in zapuščene Dihurčke potakne po službah, občutimo kot težko tragedijo. Zakaj? Ves strahotni napor siromašne družine, da bi si na lastni zemlji ohranila notranjo neodvisnost, je bil zaman, te zemlje se je polastil bogati sosed, svojevrstnost samoraslega rodu pa bo požrlo hlapčevanje tujemu gospodarju.

No, pa vse to razjeda šele Prežiha, ne Wastla, ne začetnega Voranca, ki se široko zareži ob pomisli, da sta milijonar in revež vsaj v tem enaka, da ne moreta več jesti, kadar sta že sita, in gre sanjarit v hrib nad vasjo.

Tudi nad zimskim delom se ne pritožuje, čeprav je očitno še težje od poletnega: vstajanje ob treh, vožnja v najhujšem mrazu, nakladanje lesa v planini, potem pa navzdol po sanincu — užitek, če teče, gorje pa ob južnem! Vozniki so razkričani zavoljo svoje surovosti, toda on, ki je sam preizkusil njihove težave, mora spregovoriti nekaj besed v njih obrambo: saj tudi sam, kadar mu le preveč nagaja, ne more vselej krotiti jeze in se znaša nad živaljo: potem se pa kesa in ne more si kaj, da ne stopi h konju in ga potreplje po lepi grivi, »Žival pogleda s svojimi milimi očmi, povesi glavo in pozabi. Ko bi ljudje tako odpuščali kakor žival, bi ne bilo toliko jeze, izostalo bi veliko ubojev. V tem žival nadkriljuje človeka.«

In zaključek? Značilen za Prežihovo prvo ustvarjalno fazo: »Trpimo v resnici, pa nas eden si ne more izbirati. Pa je vseeno prijetno naše življenje, posebno dokler je človek mlad.« (Mi vozniki, DP 1911, str. 115—115.)

Svoje življenje opisuje povečini v prvi osebi množine kot izraz vedrega težaškega fantovskega kolektiva, reportažno od zunaj. Novela

V mraku, ki se je ohranila v Zofkini ostalini, pa že dá slutiti tisto Prežihovo ustvarjalnost, ki je izraz njegove fantazije in elementarne strasti. Nekateri popravki v rokopisu dokazujejo, da to ni zgolj posnetek neke resnične zgodbe, sicer pa ta vnanja eventualna resničnost na stvari nič ne spremeni: prijem je tako močan in dogajanje toliko živo podano, da stvar zasluži objavo tudi v današnji reviji. (Prim. zadnjo številko Novih obzorij.)

V njej se razžiga tista divja sla po mučenju, ki je tako značilna za kasnejše Prežihove samorastnike. Podobno, kot dá tu prevarani ljubimec duška svoji ogorčeni togoti s skoraj dosmrtnim pretepanjem nezvestega dekleta, pretepa kasneje stari Dihur sinova, ker sta kradla krompir, podobno ga je v mladosti pretepel oče, ker je pobegnil tujemu gospodarju, podobno pretepa jo na graščini Hudabivško Meto, ker se noče in ne more odpovedati ljubezni gruntarskega Karničnika, še strahotneje so jo mučili, ko je z njim prvič zanosila. Podobno pretepe tudi stari Radman svojo ženo, ko zve za njeno razmerje z Voruhom. Le da se v tej noveli Ljubezen na odoru mlada žena silnega temperamenta in moči bori za pravico do ljubezni z mladim fantom, varajoč starega, odživelega moža, medtem ko v noveli V mraku mlado dekle vara svojega fanta s priletnim poročenim gospodarjem: »Petdesetleten! Toda ljubezen ne leži le v mladosti, ampak v zdravju in moči.«

Problem moči zanima Prežiha že zelo zgodaj. Že v času, ki je ves prepojen s Cankarjevimi slabiči, z mladimi starci, išče Prežih v starih mladost in moč.

V Zofkini ostalini se je ohranil tudi Vorančev rokopis Iz našega življenja, kjer prikazuje med drugimi vaškimi tipi skopuha, ki se je iz bajtarja povzpел v veleposestnika, najbogatejšega daleč na okoli. »Mož je star, preko sedemdeset jih že ima in navidez mu je videti, da je že odslužen; a starec je še krepak, v tej suhi postavi se še skriva železna moč. Dedec dela in kremplja, kot bi ne mislil umreti, zjutraj je prvi na nogah, zvečer zadnji h kraju, pase sam, zmlati ponoči in vlačí koše, da se jih mladi ne upajo. In tako bo živel človek in bo delal visoko starost in ob smrtni uri ne bo vedel, kaj je dobro na svetu. Ne bo vedel, da ima kruh razen skorje tudi sredico —«

V tem času se torej Voranc še ne zaveda izkoriščanja človeka po človeku; očitvidno je še prepričan, da se dá priti do velikega bogastva tudi s pridnostjo in z odrekanjem.

Nekaj tega prepričanja mu ostane še dve desetletji kasneje, ko se kot prepričan marksist že zdavnaj odkrito bori proti kapitalističnemu družbenemu redu. V črtici Prvi spopad koj uvodoma postavlja

ugotovitev, da se do blagostanja morda dokoplješ z neprestanim trdim delom: »nekega dne lahko zamenjaš to freto z lepo dobičkanosno kmetijo, kjer boš nosil roke na hrbtu; če pa popustiš, če se napravljaš, kakor bi hodil lačen na gnojišče, potem boš zdrknil s frete in se znašel na cesti!...« (Samorastniki, 1940, str. 154.)

Prežih je pač prepričan, da propada koroških kmetij ni kriv samo kapitalistični sistem, marveč tudi npravstvena nemoč ljudi. Karnice so propadle zaradi nečloveške kulaške morale, ki ni dopuščala možitve bajtarke z gruntarskim sinom. Novela Samorastniki vsebuje v prvotisu o tem tudi teoretično razpravljanje (Sodobnost, 1957, str. 508—510), ki ga je pa avtor kasneje v knjigi morda predvsem iz umetniških razlogov črtal.

Samorastnost pač ni samo v svojevrstnosti samoniklih značajev, marveč hkrati tudi v etični sili, ki jo narekuje zvestoba do sebe in notranja aktivizacija. Trpljenje in ponižanje ojačuje v odporu moč in tisto vero vase, ki omogoča pravičnejšo prihodnost celote. Tu je veličina Prežihove nepremagljive nove vere, kakršno izpoveduje tudi teoretično v Samorastnikih: »Sami ste se izlevili, brez goje, kot izgubljena samorastna setev v razgonu. Kakor se samorastnik zgrabi z okolico, tako se morate tudi vi, Hudabivniki, zgrabiti z življenjem. Kjer stojite, poženite korenike. Ne dajte se teptati od drugih, ne prenašajte ponižno krivic, ali tudi vi ne prizadevajte nikomur, nobenemu bližnjemu kakih krivic. ... Leto za letom je Meta vlivala otrokom vero vase in jih učila spoznavati in zaničevati krivico in greh; ta vera se je v njih utrjevala, nosili so jo s seboj po podjunskemrodu, po gorskih koritih, ta vera se je zraščala s tuljenjem vetrov po slemenih, z bučanjem globač, s sanjami polj...« (Samorastniki, 1940, str. 215 s.)

Vsak človek ima svoj osrednji vzpon, kjer pridejo njegove najbolj zgoščene sile do izraza. Tak vzpon je pri Prežihu knjiga Samorastniki. Sile zanjo pa so se nabirale od prvih ustvarjalnih početkov in se odtakale do zadnjih nezaključenih zaključkov. Zato je najti v njej zaključek poprejših zasnutkov in zarodek najobsežnejših kasnejših del — Požganice in Jamnice.

Od Levstika do Zofke Kvedrove in še naprej se javlja težnja po študijah vaških originalov in tipov, Prežihov nastop ni brez zveze s to linijo tradicionalnega hotenja, zaključuje pa jo v krog ob stikališču z Levstikom: na svoj način Prežih najmočneje izpolnjuje zahtevo po realizmu, kakršnega si je zastavil Levstik — upodobitev vnanjega in notranjega sveta, ne statično opisno, marveč v boju za izpopolnitev, rastoč iz etične samoniklosti.

Tudi Prežih se uči odkrivati to samoniklost v svojem ljudstvu že od literarnih prapočetkov in značilno je, da v poprej omenjenem rokopisu Iz našega življenja tole ugotavlja: »...rajše prisluškvam mislim ljudske duše, kot čitam Kanta, Nietzscheja in druge slavne filozofe in učenjake, katerih knjige nam končno povedo ravno isto samo da v dolgovезnejši obliki. Tu se rešujejo gospodarska vprašanja, ki ekonomom za zelenimi mizami belijo glave, čisto kratko in enostavno. Ljudsko mnenje o visoki politiki... se sliši v najznačilnejših primerah, istotako tudi razgovori o solncu, luni, o nebu in o zemlji.«

Njegovo bivališče — hlev ni le zbirališče potepuhov in barab, marveč tudi zatočišče bednih, umirajočih starčkov, in prav ti mu dajo misliti. »Nekateri so vse svoje zdravo življenje delali in trpeli v tovarnah, rudokopih, hej, na starost je palica tvoja sestra. Drugi so bili hlapci kakor jaz, delali od zore do mraka in še ponoči, starost je prišla, zahtevala počitka, haha, kje imaš denar, kupi si počitek. Ubogi, bedni, stari hlapček moj! Vprašaj tiste gospodarje, ki si jim služil, kje je moja mladost, moje zdravje, moja moč?... Strašno je poslušati povesti teh nesrečnežev, ko pripovedujejo, kako jih preganja usoda, kako zaprisegajo smrt svojim sovražnikom, tolčejo se ob čelo in na prsa, kolnejo postavo in pravico in vpijejo, da je človeka strah.« (Iz našega življenja, DP 1912, str. 238.)

Najprej je spoznal mladi Prežih vse te hlapce Jerneje na lastne oči, navsezadnje pa je prebral še Cankarjevega Hlapca Jerneja. Zanimivo pa je, da Cankar nanj ni prav nič mogel vplivati s silo svojega izražanja — bil je pač človek iz ljudstva, ne pa eden tistih številnih tedanjih inteligentov, ki je nanje močnejše učinkovala literatura ko pa neposredno življenje. Tudi idejno ni podlegel, pač pa vsebinsko. To pa tako očitno, da njegov hlapec Jernej (Poslednja pot, DP 1910, str. 125 do 127) na pogled ni drugega ko parafraza Cankarjevega. Toda že pri nekoliko natančnejšem primerjanju obeh oseb se dá ugotoviti, da to oblikovno šibko delce namenoma poudarja šibkost, ali boljše, pohlevnost hlapca, ki do smrti ne more iz svoje kože. Način, kako se poslavlja od mladega gospodarja, ki ga je po štiridesetih letih plodnega dela pri hiši vrgel čez prag, ter od njegove ošabne žene, je brez sledu ogorčenja — gola ponižnost ga je, celo oprošča se mu in izraža upanje, da ostaneta kljub temu prijatelja. Nikamor se ne nameri pritoževati se za krivico, ki je sploh ne uvidi, druge službe si išče, in ko jo končno po več neuspelih poskusih le najde pri starem kmetu prijatelju, se ga ponoči poloti misel: »Nihče ga ne mara, vsak se brani starega hlapca v hišo in tudi tukaj je samo, dokler bo stari gospodar.« Pa tudi zdaj se ne

buni, tudi obesi se ne iz obupa ali ogorčenja: »Mrtvoud ga je rešil skrbi in trpljenja.«

Čeprav medlo podan, takšen je bil naš resnični hlapec — ne tak, kot pesnik hoče, da bi bil. V tistem času je bil namreč Voranc v glavnem le opisni realist, ki je verno podajal samo takšno življenje, kakršno je stvarno videl in izkusil.

Kasneje je lik izkoriščanega delavca poštenjaka v Svetnečem Gašperju (Pot na klop, Samorastniki 1940, 157—51) in Pavlu Žvapu (Odpustki, Sodobnost 1956, 531; Samorastniki 1940, 165—79) močno poglobil, naglašajoč pri njiju zlasti njuno samoniklost in tolikšno zaupanje vase, da jima tudi smrt ni prav čisto nič težka. Navidez je vsaj prva od obeh črtic le kos svojevrstnega naravnega življenja, pod mrko, robato naturalistično skorjo pa se skriva globoka Prežihova etična prizadetost, ki je značilna za vse njegovo zrelo ustvarjanje.

Razlika v tem pogledu je zlasti vidna ob primerjanju pretepa v eni zadnjih črtic v Domačem prijatelju s kasnejšo zgodbo v Jirsu in Bavhu. Prvo pripoveduje stari Dvornik, drugo kmečki puntar Til Oplaz.

Stari Dvornik se ponaša, kakšni so bili domači fantje njega dni. Ob nekem žegnanju so se preteпали s knapi iz Leš, ki so prišli k njim »na korajžo«, s tolikšno trmo in besnostjo, da so bili v nekaj dneh trdega boja že vsemu drugemu bolj ko človeku podobni: »Obupnost, s katero smo se borili, nam je podvojila sile in razvila boje v pravcate vojske; glasile so se smrtne grožnje, slišalo se psovanje, stokanje, zveneli so udarci, padci, zobje so obupno škrlinkali, očesa so bulila, prsa rinila, pljuča hropela, toda troha odjenljivosti se ni pojavila na nobeni strani. Postali smo živina.«

Pri tem pa se mladi Prežih prav nič ne vpraša, čemu, kakšen smisel ima vse to tratenje bogatih sil za prazen nič, odgovarja le na vprašanje, ali je Dvornikovo pomilovanje njegove generacije opravičeno. Ne, odgovarja pisatelj, vzrok omalovaževanja je le grenka starčevska zavest, da je stara generacija dejansko že odživela. »Grenka mora biti slična zavest, ne želim si je.« (Iz našega življenja, DP 1914, 59—50.)

Kmečki fant Oplaz pa pripoveduje tovarišem v ječi, kako je postal ubijalec. Ob težki kmečki krizi je prišlo do spopada med rubežniki in prizadetimi vaščani. »Po steni je zakresalo železje, da je zasmrdelo po ognju, moje roke so mrcvarile po nekakih truplih, pa nisem vedel, ali je goveje ali človeško meso, samo grabil sem, pehal in davil. Nekdo je ječal na pomoč. Toda to me ni pomirilo, temveč zbesnilo...« (Samorastniki 1940, 81.)

Dve desetletji, ki sta pretekli med obema zgodbama, sta Prežiha naučili spoštovati žival. Leta 1936, ko prvič objavlja tragedijo o zvestih volih Jirsu in Bavhu, se avtor že jasno zaveda, kakšnih nečloveških nasilij nad živaljo in nad ljudmi je sposoben človek, ve pa že tudi, da slepega besa proti tem zavestnim nasiljem ni mogoče imenovati poživinjenje. Žival ostane zvesta svoji lastni naturi, največje zlo pa izhaja iz človeka, kadar se svoji človeški naturi oddalji in jo poniža pod žival. Za to zlo je odgovoren sistem — »grda prikazen z razkrečenimi, smrdljivimi čeljustmi« — odgovoren pa tudi vsakdo, ki tak sistem podpira in dopušča.

Tudi v tridesetih letih se je Prežih zavedal, da takšna odgovornost ne zadeva nikogar, ki ni prišel do te zavesti, zato je začutil svoje poslanstvo v dolžnosti, da skozi svojo umetniško izpoved širi to zavest. Tako je prišlo, da njegova umetnost v tem času ni več opisno realistična, marveč vsebuje globoko družbenočlovečansko in npravstvenočloveško jedro.

Koroško ljudstvo je silno, žilavo, toda kolikor se ne izgara, se v mladosti izteši v fantovskih pretepih, v starosti v alkoholu. Hlapcev Jernejev, ki bi se zavedali krivic, se borili proti njim ali se celo z ognjem in krvjo žrtvovali za pravico, takih hlapcev mladi Prežih v mladosti ni srečal, pač pa je že takrat kaj jasno občutil razliko med bogatinom in revežem: Bogatina, ki vrže ponižnega reveža čez prag, da zmrzne za vasjo, ob smrti proslavljajo kot kremenit značaj (Ironija, DP 1910, 43—44), revež, ki se smrtno ponesreči pri tesarskem delu za grofovsko gospodo, pa ostane povsem brezpraven; njegova žena je prepuščena strasti pohotnega stiskača (V zimi, DP 1911, 178—82). »Vrag je vrag, gospoda je gospoda«, meni Bajnant, vodja tesarjev, ki so izkazali ponesrečenemu tovarišu poslednje časti.

V teh delavcih se že čuti duh tovarištva, tistega tovarištva, ki ga pisatelj med kmeti še dve desetletji kasneje pogreša (prim. Samorastniki 1940, 82).

Kmečkemu odporu do gospode dá duška v oblikovno sicer šibkem, a prežihovsko drastičnem delcu Dr. Brinec in usodne Puškinove gare (DP 1910, 252—54); tu si avtor v imenu svojega stanu privoščiči zadrego nadutega zdravniškega škrica, ki je proti volji prisiljen peljati se k prvi svoji bolnici na takšnem prozaičnem vozilu.

Veleposestniška grofovska gospoda, ki najteže pritiska njegovo ljudstvo k tlom, mu je še pretuja, da bi globlje spoznal njeno družbeno zlo. Zanimivo pa je, da že v prvi črtici, ki je z njo stopil v javnost, kolne grofa, da daje delo tujcu, medtem ko morajo sestradani domačini

za zaslužkom v tujino. V tej črtici V tujino, ki se je z njo 17. marca in 24. aprila 1909 pod psevdonomom Črt pojavil v celovškem Miru, se izraža precēj zreleje kakor v večini kasnejših prvencev v Domačem prijateljnu. Tu spočetka vidi večje zlo v domačih kmečkih oderuhih, čeprav mu je razredna zavest kmečkega proletarca še dokaj neoblikovana. Že od početka pa mu spoznanje, da je koristen, družbi potreben delavec, krepi stanovski ponos, in prav ta ponos ga uči ostro ločiti hlapca od potepuha in lakaja.

»Krasno je biti prost, izbirati službe, potepati se po tem božjem svetu in srečavati vsake vrste ljudi.« (DP 1912, 256.) Tudi njemu ne dá kri, da bi zdržal pri monotonem delu. Ljudski umetnik mu je ob smrti zapustil citre in zdaj se uči brenkati. »Naši ljudje se mi smejejo in pravijo, kako silno dolgočasno je moje igranje, gospodar mi je celo zapretil, da mi jih bo zdrobil. Vsled tega se učim samo zvečer v hlevu. Tinč se ne zmeni za moje brenkanje. Mogoče se naučim in potem bi tudi jaz rajžal po svetu in pel na svatbah, jesihih stelarajah in ob drugih takih veselih prilikah.« (Tam, 240.)

Dve leti poprej (jeseni 1910) jo je res ucvrl z doma, z namenom, da jo pobriše po svetu. Učil se je spoznavati še trše življenje tovarniškega delavca in brezposelnega proletarca, njegov pogled v družbene razlike se je poglobljajal. Namesto v veselega godca se je razvijal v resnega kronista ljudskih usod in razčlenjevalca njihovih značajev. Napeto je opazoval in poželjivo sledil izpovedim najbednejših. Pričenjal ga je zanimati gorkijevski tip potepuha, čigar barabstvo je tem očividnejše ob primerjavi z zvestobo hlapca, zakoreninjenega v delo in domačo zemljo (Baraba, DP 1912, 159—45, sprejeto med Povesti 1925). Takšnega vagabunda je izdelal v zanimivo psihološko študijo, ki se je z njo uveljavil v osrednji slovenski reviji (Tadej pl. Spobijan, LZ 1915, 192—99, 227—36, 301—11, sprejeto med Povesti 1925). Njegova prva »vajeniška« doba je bila s tem tako rekoč zaključena, vendar je svoji prvi in edini literarni mentorici ter njenemu glasilu ostal zvest še naslednji dve leti.

V Zofkini ostalini se je ohranil še en Vorančev rokopis, fragment Med odmorom. Med opoldanskim odmorom pripoveduje tovariš skupini delavcev, kaj je vse doživljajal kot lakaj razvajenega aristokratskega dečka. V nobenega od prvencev ni avtor izlil takšne strastne mržnje do pomehkužene, pokvarjene gospode, kot v to izpoved lakaja, ki čuti fanatično željo »po izčiščenju, po zadoščenju brezmejnega ponižanja«. Poniževanje v lakajstvo smatra za najtežje oskrunjevanje človeškega dostojanstva, ki kriči po maščevanju: »...delal sem zločin, zločin, jaz

tepec, zatajevavši v sebi človeka, in ubijal lastno dušo — podobo božjo. Kot angeljci bodo šli pred menoj tisti, ki so z lastno roko dejansko ubijali druge, beli in smehljajoči, a jaz, oskrnjevalec, ubijalec lastne duše, bom zaznamovan z neodpuštljivim grehom.«

Tu se začne psihološki problem samorastnosti, ki tvori most k Prežihovi klasični ustvarjalnosti tridesetih let.

Prežihovi prvenci v Domačem prijatelju pa so pretežno še realističnopicisni odraz njegovega preprostega vnanjega življenja. Razvedrilo, delo in okolje kmeta, vaškega delavca, potepuha, pijanca in berača, njihovo modrovanje in čustvovanje je oblikovano bolj reportažno kot umetniško. Ti povečini v prvi osebi podani verni referati tu pa tam utrujajo zaradi razblinjanja v nebitveno, izzvenevanja v prazno. Kljub mestoma začuda doganljivi karakteristiki, ki neboglence po prežihovsko drastično ironizira in z njimi hkrati sočustvuje, večkrat manjka psihološka motiviranost in oblikovna dograjenost, kar je pač delež začetnika samouka. Izražanje kaže že marsikatero vrlino kasnejšega plastičnega, jedrnatega epika, ki mu po izbiri motivov, povezanosti s preprostim človekom, nazornosti in klenosti izraza ni enakega med nami. Jezikovno pa so ti prvenci na čudno različni višini, kar gre precèj tudi na račun urednice, katere jezikovni čut za slovenščino je v hrvaškem okolju čedalje bolj plahnel. Skopa metaforika dá le od daleč slutiti kasnejšega Prežiha.

Nekateri teh prvencev zgrabijo s svojevrstno snovjo (Iz našega življenja), nekateri pa že tudi z obdelavo, ki se deloma dviga iznad reportaže (Petkov Cenc, Baraba, V mraku). Že iščejo elementarni ljudski strasti enakovrednega izraza. Pijančevanje, pohlep, razuzdanost, pretepanje, pobijanje, ljubosumje rastejo v žive prizore. Učinkovitost kontrasta že dá slutiti umetnika, ki se pogreza iz naturalizma v iracionalno grozotnost: »Njegov pijani, vekajoči glas se druži v čudno nesoglasje s smrtnimi vzdihmi umirajoče žene in bučanjem burje v naravi. Bebasta otroka si kličeta nerazumljive besede in se smejita, posnemajoč očetov jok in burjo.« Nejc »kriči od strahu, ker je sam v črni, strašni noči, v sredi med mrtvimi, blaznimi in pijanimi. V naravi tuli vihar, potresuje kočo, kakor bi jo hotel zrušiti nad glavami nesrečnežev ...« (Noč v koči Andreja Ožgana, DP 1910, 290—95.) Tu že zmaguje moč barvite domišljije nad opisnostjo.

Dve leti pred objavo prvega Vorančevega delca je zapisal Josip Regali tole apodiktično ugotovitev o tedanji dobi in o »slovenski psihi« sploh: »V modernem gibanju se je prvič pokazala slovenska umetniška

psiha tako jasno, da moremo konstatirati njen značaj. Slovenska psiha je lirična in lirski moment stopa v vseh panogah moderne v ospredje. ... Načelo razmaterijalizacije pa ni zašlo kar slučajno med nas ter se ga slovenski umetniki niso oprijeli radi mode. Strinja se z bistvom slovenske psihe, v kateri se najlepše zrealijo abstraktni momenti in ki ne ljubi snovi kot take in njene mirne objektivnosti.« (Savremenik 1907, 449, 455.)

Koliko oznaka liričnost za slovenskega predvojnega umetnika drži in koliko Prežihovi prvenci, zlasti pa še njegovo kasnejše zrelo delo podpirajo tehtnost teh besed slovenskega umetnostnega teoretika, bo moral biti predmet posebne študije Prežihovega svetovnega nazora in sloga.